

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 94, 135-137 vd.; Besim Darkot – Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul 1995, s. 70; Besim Darkot, “Milas”, *İA*, VIII, 311-316; Zekâî Mete, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi* (doktora tezi, 2004). İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Hâfız Kadri, “Menteşe Emâretine Âid Âsâr-ı Kadîme”, *TOEM*, V (1330), s. 58; a.m.f., “Menteşe’de Menteşeliler’den Sonrakî Âsâr”, a.e., V (1330), s. 315; Sabri Tarımsal, “Milas Kazasının Ziraat Durumu”, *Yeni Milas*, 1/3, Muğla 1937, s. 3; *Kâmûsü'l-a'lâm*, VI, 4521; Nebi Bozkurt, “Halı”, *DİA*, XV, 260.

ZEKÂİ METE

MİLÂT

(الميلاد)

Hız. İsâ'nın doğum tarihini ve bu tarihi esas alan takvimin başlangıcını belirten terim.

Sözlükte “doğurmak” anlamına gelen **vilâd** (**vilâdet**) kökünden türeyen **milâd** “doğum vakti” demektir. Özellikle Hz. İsâ'nın doğum gününü ve bununla ilgili hıristiyan yortusunu ifade etmek için kullanılır (*el-Müncid*, “vld” md; *İA*, VIII, 311). Latince’de “doğum günü”nün karşılığı **natalis** olmakla birlikte Hz. İsâ'nın doğumu için “doğum” mânasına gelen ve İngilizce’ye **nativity** şeklinde geçen **nativitas** kelimesi kullanılmaktadır.

İnciller’de İsâ'nın doğduğu gün, ay veya yıl belirtilmemektedir. İlk hıristiyanlar da İsâ'nın doğumundan çok ölümü ve tekrar dirilmesiyle ilgilendiklerinden bu günü kutlama veya hesaplama yoluna gitmemişlerdir (bk. NOEL). İsâ'nın doğduğu yılın esas alınması suretiyle takvimin yeniden ayarlanması yaklaşık 527’de Papa I. John’un emriyle Dionysius Exiguus adlı Romalı bir keşiş tarafından gerçekleştirilmiştir. Başta İtalya ve İngiltere olmak üzere zamanla diğer Avrupa ülkelere yayılan ve XI. yüzyıla gelindiğinde bütün Avrupa’da benimsenen bu sisteme göre zaman “milâttan önce” (İsâ’dan önce) (BC, “before Christ”) ve “milâttan sonra” (İsâ’dan sonra) (Lat. AD, “anno Domini”) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Hıristiyan merkezli BC ve AD kısaltmaları yerine günümüzde özellikle yahudiler tarafından “bilinen devirden önce” ve “bilinen devirden sonra” mânalarına gelen BCE (before Common Era) ve CE (Common Era) kısaltmaları tercih edilmektedir. Bugünkü milâd başlangıcı Dionysius’un yanlış hesaplamasından dolayı İsâ'nın gerçek doğumundan en az dört yıl sonrasını göstermektedir (bk. İSÂ).

BİBLİYOGRAFYA :

el-Müncid, Beyrut 1991, “vld” md.; L. H. Gray, “Christmas and Christmas Customs”, *A Dictionary of Religion and Ethics* (ed. S. Matthews – G. B. Smith), London 1921, s. 96; P. Hughes, *A History of the Church*, London 1957, s. 148; C. Smith, “Christmas and Its Cycle”, *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967, III, 656-660; R. L. Foley, “Nativity of Christ”, a.e., X, 250; A. J. Wensinck, “Milâd”, *İA*, VIII, 311; J. F. Baldwin, “Christmas”, *ER*, III, 460-461.

SALİME LEYLA GÜRKAN

MİLEL ve NİHAL

(الملة و النحل)

İslâmî literatürde dinler ve mezhepler tarihiyle ilgili eserlerin ortak adı.

Milel kelimesi Arapça’da **millet** (din ve şeriat), **nihal** de **nihlenin** (din, dinî zümre, mezhep) çoğuludur (*Lisânü'l-Arab*, “mll” ve “nhl” md.leri). Millet kelimesi Kur’an-ı Kerîm’de on beş yerde geçmekte ve sadece tebliğ eden peygambere nisbetle “din” anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanımların üçünde putperest dinleri (el-A’râf 7/88, 89; İbrâhîm 14/13; el-Kehf 18/20), birinde yahudilerin ve hıristiyanların dini (el-Bakara 2/120), ikisinde önceki peygamberlerin dini (Yûsuf 12/38; Sâd 38/7), sekizinde Hz. İbrâhîm’in dini konu edilmekte, onun tebliğ ettiği dinini tek gerçek tevhid dini (Hanîflik) ve Allah’a teslimiyet olduğu belirtilmektedir (el-Bakara 2/130, 135; Âl-i İmrân 3/95; en-Nisâ 4/125; el-En’âm 6/161; Yûsuf 12/38; en-Nahl 16/123; el-Hac 22/78; *EİF* [Fr.], VII, 61; *DİA*, IX, 313).

Arapça’da millet “din” anlamında olmasına ve onun yerine kullanılmasına rağmen her iki kelime arasında fark olduğu belirtilmektedir. Din şahsî itaat ve inançtan doğmaktadır, dolayısıyla her ferdin kendi dinî davranışlarıdır. Millet ise dinin toplumsal ve kurumsal boyutudur. Şahsî itaat ve inançların şekillenmesi ve gelişmesi millet kavramını oluşturmaktadır. Millet, dinî bir toplum birliği meydana getiren ve o toplumdaki sosyal hayatın temelini teşkil eden inançlar ve törenler sistemidir (Izutsu, s. 216). Şehristânî de millet kelimesinin toplumsal yönüne vurgu yaparak onu “belirli kurallara tâbi sosyal birlik, bir dine mensup olanlar topluluğu” olarak açıklamaktadır (*el-Milel ve’n-nihal*, I, 38). Kur’an’da Hz. İbrâhîm’in “iyilik örneği ve önderi” anlamında (Şevkânî, III, 228-229) bir ümmet olduğu belirtildiğinden (en-Nahl 16/120) onun di-

ninden de millet diye bahsedilmekte, ancak klasik dönemde bu kelimeye daha çok “din ve şeriat” mânası verilmektedir. Nitekim Mes’ûdî bunu “eş-şerâi’ ve’l-milel, el-mezâhib ve’l-milel, el-ârâ’ ve’l-milel” şeklinde kullanmaktadır (*el-Tenbih*, s. 4, 155, 334). Kelime “el-mille” veya “ehlü’l-mille” olarak kullanıldığında ise Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği din ve müslümanlar kastedilmektedir.

Kur’an’da bir yerde geçen ve “evlenilecek kadınlara mehirlerinin zorluk çıkarılmadan verilmesi” anlamı taşıyan nihle kelimesi “din, diyanet, şeriat; dava, iddia; bahşetme, verme” gibi mânalara gelmektedir. Nihal kelimesi de “din” anlamında olmakla beraber milel ile nihal arasındaki fark, nihal teriminin milletten daha az kapsamlı olması ve aynı milletin (din) içindeki inanca yönelik çeşitli akımları belirtmesidir. Dolayısıyla nihal, zamanla muayyen bir dinin bünyesinde ortaya çıkan doktrinle ilgili temayülleri ve gruplaşmaları ifade etmeye başlamış ve “zümre, mezhep” mânasını kazanmıştır. Nitekim Câhiz nihleyi “firka” anlamında kullanmış (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 6; IV, 206), Mu’tezilî Nâşî el-Ekber firkalarla ilgili eserine *Kitâbü Uşûlî'n-nihal* adını vermiştir. İbn Hazm da nihle ve nihali “firka” mânasında kullanarak eserinin çeşitli yerlerinde İslâm firkalarına “nihâlü'l-müslimîn” demiştir.

Nihal kelimesini farklı mânada kullanan âlim Şehristânî’dir. Eserine *el-Milel ve’n-nihal* adını veren Şehristânî bu iki kavrama özel bir anlam yüklemektedir. İnanç noktasından insanlığı “erbâbü’d-diyânât ve’l-milel” ve “ehlü’l-ehvâi ve’n-nihal” diye ikiye ayıran Şehristânî, diyânât kelimesiyle birlikte kullandığı milel ile temelde ilâhî menşeli olan veya böyle bir menşeden geldiği şüpheli görülen dinleri, ehvâ kelimesiyle beraber kullandığı nihâl ile de bâtil inançları kastetmektedir.

Şehristânî’ye göre insanlar ya başka bir kaynaktan aldıkları inançlara ya da kendi görüşlerine uyarlar. Başka bir kaynaktan faydalananlara “ehlü’d-diyânât ve’l-milel” denilmektedir. Bunları da Kur’an gibi vahye dayanan veya Tevrat ve İncil gibi vahye dayandığı kabul edilen yahut Mecûsîlik ve Maniheizm’de olduğu gibi şüpheli bir kitaba sahip olan din mensupları olarak göstermek mümkündür. Ehlü’l-ehvâ ise başka kaynaklı inanç sahipleridir ve kendi iddialarını din olarak ileri sürmektedir. Şehristânî bu grubun içinde Sâbiîler’i, filozofları, putperestleri, Hint dinle-

MİLEL ve NİHAL

rinin mensuplarını saymaktadır (*el-Milel*, I, 11, 13). Dolayısıyla Şehristânî'de nihâl kelimesi sadece mezhep ve felsefî ekollerini değil bâtil dinleri de belirtmektedir. Şu halde milel genel olarak dinleri, nihâl ise aynı dinin içindeki farklı düşünce şekillerini, mezhepleri ifade etmektedir (Monnot, s. 12). Zamanımıza ulaştığı tesbit edilebilen ve bu adı taşıyan eserlerin ilki Mu'tezilî Nâşî el-Ekber'in (ö. 293/906) *Kitâbü Uşûli'n-nihâl*'idir.

İslâm tarihi boyunca din ve mezhepleri konu edinen eserlere "makâlât, diyânât, fırak" gibi isimler verilmişse de bu literatüre ait en meşhur adlandırma milel ve nihâl şeklindedir. Önceleri makâlât ismiyle kitaplar kaleme alınırken bu dönemi, çeşitli fırkaların teşekkül ettiği ve her fırkanın itikadî görüşlerinin tenkide tâbi bulunduğu fırak veya milel ve nihâl eserleri dönemi takip etmiş, II. yüzyıldan itibaren bu isimleri taşıyan kitaplar kaleme alınmıştır (*Mezhepler Arasındaki Farklar*, tercüme edenin önsözü, s. XVI-XXI).

Milel ve nihâl başlıklı eserler, diğerlerinden farklı olarak yalnızca İslâm fırkalarını değil aynı zamanda diğer dinleri ve bu dinlerin mezheplerini de incelemektedir. Çünkü İslâm hâkimiyetinin genişlemesine paralel olarak müslümanlar farklı inanç mensuplarıyla karşılaşmıştır. Bu da gerek kendi hâkimiyetlerinde yaşayan gerekse komşu oldukları çeşitli din ve mezheplere mensup insanların inançlarını değerlendirmeye zaruretini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla İslâm dışı dinlerle ilgili araştırmalar çok erken dönemlerden itibaren başlamıştır. Hem İslâm'ın zuhuru esnasında Arap yarımadasında muhtelif din mensuplarının bulunuşu hem de Kur'an'ın bu dinlerin mensuplarıyla ilgili bilgi vermesi, diğer taraftan müslümanların İslâm'ı başka din mensuplarına tebliğ etme görevi, ayrıca zaman içinde ortaya çıkan farklı yorum ve telakkilerin değerlendirilmesi zorunluluğu çeşitli din ve mezheplerle ilgili eserlerin kaleme alınmasına sebep olmuştur.

Milel ve nihâl şeklindeki adlandırma, özellikle IV. (X.) yüzyıldan bu yana sadece bir bölüm adı olarak değil aynı zamanda kitap adı olarak da kullanılmaktadır. Bu isim muhtemelen ilk defa, Hârizmî'nin (ö. 387/997) *Mefâtihü'l-ülûm* adlı eserinin bir bölümünün adı olarak "Fî esâmi erbâbi'l-milel ve'n-nihâl el-muhtelife" şeklinde geçmekte ve burada kendilerine müstakil bölümler ayrılan İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin dışında ateistler, Bu-

distler, Brahmanlar, Sâbiiler, Mecûsiler vb. ele alınmaktadır (bk. HÂRİZMÎ, Muhammed b. Ahmed).

Bilindiği kadaryla *el-Milel ve'n-nihâl* adını taşıyan ilk eser Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) kitabıdır. Bağdâdî, *el-Farâk beyne'l-fırak* isimli kitabında kısaca temas ettiği konuları burada daha ayrıntılı biçimde ele aldığını belirtmekte ve yapılan atıflardan günümüze intikal etmeyen bu eserinde bütün din ve inançlara yer verildiği anlaşılmaktadır. Brockelmann'ın *el-Milel ve'n-nihâl*'e ait olduğunu ileri sürdüğü yazma nüshanın bu esere ait bulunmadığı, Albert Nasrî Nâdir'in *el-Milel ve'n-nihâl* adıyla neşrettiği kitabın da (Beirut 1970) Bağdâdî'nin eseri olmasının şüpheli görüldüğü belirtilmektedir (*EP* [Fr.], VII, 55; Gimaret, *Livres des religions et des sectes*, I, 11-12; ayrıca bk. ABDÜLKÂHİR el-BAĞDÂDÎ).

V. (XI.) yüzyılda kaleme alınan eserlerden biri de İbn Hazm'ın *Kitâbü'l-Faşl (fişal) fi'l-milel ve'l-ehvâ'* ve *n-nihâl*'idir. İbn Hazm eserinde milel ve nihâl kavramlarını açıklamamakta, ancak birinci bölümde sofistler, dehriler, filozoflar, Mecûsiler, düalistler, Brahmanlar, yahudiler ve hıristiyanlara yer verdikten sonra İslâm'a muhalif olan mileli ele aldığını, ardından İslâm içindeki fırka ve grupları inceleyeceğini belirtmektedir (*el-Faşl*, II, 263; ayrıca bk. el-FASL). İbn Hazm'ın talebesi Sâid el-Endelûsî, Hint dinleriyle ilgili *Makâlâtü ehli'l-milel ve'n-nihâl* adlı bir eser kaleme aldığını belirtmektedir (*EP* [Fr.], VII, 55). Şehristânî'nin yazdığı *el-Milel ve'n-nihâl* ise türünün en önemli eserlerindedir (bk. el-MİLEL ve'n-NİHAL).

Fahreddin er-Râzî'ye nisbet edilen *Kitâbü'l-Milel ve'n-nihâl* adlı bir eserden bahsedilmekte olup bunun, müellifin *İ'tikâdâtü firakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adıyla neşredilen kitabı olduğu belirtilmektedir (a.g.e., VII, 55; ayrıca bk. FAHREDDİN er-RÂZÎ). Zeydî imamı Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ'nın da *Kitâbü'l-Milel ve'n-nihâl* adını taşıyan bir eseri vardır (a.g.e., VII, 55-56). Diğer taraftan Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî ve Bâkılânî'nin de *el-Milel ve'n-nihâl* isimli kitaplarından bahsedilmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1820-1821). Onun *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyizü'l-firakî'n-nâciye 'ani'l-firakî'l-hâlikîn*'inde çeşitli İslâm fırkalarının yanında putlara, yıldızlara, ineğe tapanlarla dehriler, Mecûsiler, Brahmanlar vb. ne de yer verilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "mil" ve "nhl" md.leri; *Kâmus Tercümesi*, IV, 90-91, 108; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 6; IV, 206; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 4, 155, 334; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991, tercüme edenin önsözü, s. XVI-XXI; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeyre), II, 263; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, Beirut 1975, I, 11, 13, 38; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1820-1821; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, Beirut 1412/1991, III, 228-229; T. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Ankara 1975, s. 216-217; D. Gimaret, "Le livre des religions et des sectes", *Livres des religions et des sectes*, Paris 1986, I, 11-14; a.mlf., "al-Milal wa'l-Nihâl", *EP* (Fr.), VII, 54-56; G. Monnot, *Islam et religions*, Paris 1986, s. 12, 31, 66, 70, 75; F. Buhl - [C. E. Bosworth], "Milla", *EP* (Fr.), VII, 61; M. O. H. Ursinus, "Millet", a.e., VII, 61-64; Günay Tümer, "Din", *DLA*, IX, 313.

ÖMER FARUK HARMAN

el-MİLEL ve'n-NİHAL

(الملل والنحل)

Şehristânî'nin

(ö. 548/1153)

dinler, mezhepler

ve felsefe tarihine dair eseri.

Kitabın ne zaman tamamlandığı belli olmamakla birlikte I. cildin sonuna doğru verilen tarihe göre 1127-1128 yıllarında kaleme alınmış, müellifin *Muşâra'atü'l-felâsife* isimli eserindeki ifadeye göre Ebü'l-Kâsım Mecdüddin Ali b. Ca'fer b. Ali el-Müsevî'ye, *el-Milel ve'n-nihâl*'in bazı yazma nüshalarına göre ise Vezir Ebü'l-Kâsım Nasîrüddin Mahmûd b. Muzafer el-Mervezî'ye ithaf edilmiştir.

el-Milel ve'n-nihâl beş alt başlıktan (mukaddime) oluşan bir giriş ile iki ana bölümden meydana gelmekte, birinci bölümde vahiy kaynaklı dinlerle bu dinlerin mezhepleri, ikinci bölümde akıl kaynaklı inanç ve görüşler ele alınmaktadır. Girişte yer alan beş mukaddimenin ilkinde eserin yazılış amacının inanç ve doktrin açısından insanların durumunu ele almak olduğu belirtilerek insanlar kitâbî din mensupları (ehlü'd-diyânât ve'l-milel, erbâbü'd-diyânât ve'l-milel) ve şahsî görüşlerine tâbi olanlar (ehlü'l-ehvâi ve'n-nihâl) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunların ayrıca fırkalara bölündüğü, Hz. Peygamber'in hadisine göre müellifin birinci gruptakilerden saydığı Mecûsiler'in yetmiş, yahudilerin yetmiş bir, hıristiyanların yetmiş iki ve müslümanların yetmiş üç fırkaya ayrıldığı nakledilmekte, ikinci gruptaki fırkaların sayısını ise bilinmediği kaydedilmektedir. İkinci mukaddime de İslâm fırkalarının tasnifinde söz konu-